

УДК 274 (477)

Doi: 10.55315/graphe.2.2021.62-73

Тематична рубрика: історія.

ПРОТЕСТАНТИ-П'ЯТИДЕСЯТНИКИ В ПІСЛЯВОЄННИХ РЕПРЕСІЯХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ 1945 – 1953 РР.

Михайло Федоренко

кандидат історичних наук, доцент

*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
м. Миколаїв, Україна.*

E-Mail: m.o.fedorenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1713-6492>

Анотація. У статті розглянуто одну з драматичних сторінок історії релігійного руху п'ятидесятників, яка пов'язана з репресіями, що проводилися проти них у післявоєнні роки 1945–1953 рр. (період пізнього сталінізму). Об'єктом дослідження є громади п'ятидесятників півдня України, які діяли на території сучасних Миколаївської і Одеської областей. Надано історіографію питання. Показано, що, не зважаючи на ґрунтовні наукові студії щодо діяльності протестантських рухів в Україні за радянські часи, окремих розвідок, пов'язаних з п'ятидесятниками, замало. Здебільшого рух останніх вивчався в контексті з іншими протестантськими конфесіями, як правило, з баптистами. Репресії 1945 – 1953рр. висвітлені недостатньою мірою. На основі чотирнадцяти справ, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України й архіві УСБУ в Миколаївській області, показано роботу репресивних органів (НКДБ – МДБ УРСР) щодо виявлення та знешкодження керівників і активістів громад п'ятидесятників українського Півдня. Як приклад, наведена особова справа Кица Андрія Михайловича, заарештованого в 1946 р. і засудженого на покарання в виправних таборах у 1947 р.. Проаналізовано зміст інших справ. Показано безглуздість і штучність звинувачень і суворість вироків.

Ключові слова: п'ятидесятники, репресії, південь України, Народний комісаріат державної безпеки, Міністерство державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.

PROTESTANTS-PENTECOSTS IN THE POST-WAR REPRESSION IN SOUTHERN UKRAINE 1945-1953

Mykhailo Fedorenko

PhD (historical sciences), associate professor

*Admiral Makarov National University of Shipbuilding
Mykolayiv, Ukraine*

E-Mail: m.o.fedorenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1713-6492>

Abstract. The article examines one of the dramatic pages in the history of the Pentecostal religious movement, which is related to the repression against them in the postwar years of 1945-1953 (the period of late Stalinism). The object of the study are the communities of Pentecostals of the south of Ukraine, which operated on the territory of modern Mykolayiv and Odesa regions. The historiography of the question is given. It is shown that, despite thorough scientific studies on the activities of Protestant movements in Ukraine during the Soviet era, some intelligence related to the Pentecostals is not enough. For the most part, the movement of the latter was studied in the context of other Protestant denominations, usually Baptists. Repressions 1945 – 1953 insufficiently covered. Based on fourteen cases stored in the Sectoral State Archive of the Security Service of

Ukraine and the archive of the USBU in Mykolaiv region, the work of repressive bodies (KGB – MGB of the USSR) to identify and neutralize leaders and activists of the Pentecostal communities of the Ukrainian South is shown. As an example, the personal case of Kits Andriy Mykhailovych, arrested in 1946 and sentenced to correctional camps in 1947, is given. The content of other cases is analyzed. The absurdity and artificiality of the accusations and the severity of the sentences are shown.

Keywords: Pentecostals, repressions, southern Ukraine, People's Commissariat of State Security, Ministry of State Security, intelligence and operational activities.

Вступ. П'ятидесятники на сьогодні є однією з найбільших протестантських конфесій в Україні. Станом на 1 січня 2019 р., зареєстровано 2654 громади, які проголошують свою належність до них. П'ятидесятники розпочинають свій шлях в Україні з початку 20-го століття. Розповсюдження віровчення п'ятидесятників в Україні розпочалося з трьох центрів. Південний центр був розташований у м.Одеса. Рух п'ятидесятників розпочинає в 1921 р. репатріант Іван Воронаєв, що повернувся з США. Волинський центр також виникає на початку 20-х рр. і пов'язаний з діяльністю волинських реемігрантів з США і військовополонених під час Першої світової війни, а також з діяльністю Густава Шмідта й Артура Берггольца. Буковинський центр (Буковина в 20-ті рр. знаходилась у складі Румунії), як і попередні, виникає з початку 20-х рр. завдяки діяльності Крістіана Гаврила і Філата Ротару. Першу п'ятидесятницьку громаду було утворено в 1928р.

Таким чином, становлення і розвиток п'ятидесятницького руху припадає на буремні часи існування радянської влади в Україні, що мало свої негативні наслідки для його послідовників. У запропонованій статті розглядається одна з найтрагічніших сторінок п'ятидесятників України – репресії, які проводили проти них Народний комісаріат державної безпеки (далі – НКДБ), Міністерство державної безпеки (далі – МДБ) після Другої світової війни з 1945 по 1953 рр.. Об'єктом дослідження обрані громади п'ятидесятників українського півдня, а саме громади сучасних Одеської та Миколаївської областей.

Необхідно зазначити, що останнім часом вивчається історія виникнення і діяльності різних протестантських конфесій на території України. Одним з пріоритетних напрямів досліджень є репресії українських протестантів радянською владою. Відкриття закритих архівних фондів, пов'язаних з діяльністю Комуністичної партії Радянського Союзу і Комітету державної безпеки, надало історикам великих можливостей для їх вивчення. Однак на сьогодні наукові праці, що описують репресії протестантів, торкаються періоду «Великого терору» 1937–1938 рр.. Післявоєнні ж репресії 1945–1953 рр. ще не достатньо висвітлені в сучасній українській історіографії.

Аналіз наукових джерел та літератури. Нам відомо роботи Ю. Вільхового і В. Войналовича. Зокрема, останній дослідив політику радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х — 70-х років ХХ ст.). Характеризуючи репресивну політику партійних і державних органів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) і Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) щодо протестантських конфесій, він здебільшого приділив увагу євангельським християнам баптистам (далі – ЄХБ). Репресії проти п'ятидесятників було розглянуто в загальному контексті [1]. В. Войналович на основі широкого кола джерел партійних та державних органів влади розкрив особливості їхньої репресивної політики щодо українських протестантів у 1940-х – 1960-х рр.. Але і в цьому випадкові п'ятидесятники розглядаються в загальному контексті, де головна увага знов сконцентрована на ЄХБ [2]. Слід зазначити, що перелічені дослідження базуються на використанні корпусу джерел, які зберігаються в партійних і державних архівах України і Росії. Документи архівів колишнього КДБ представлені меншою мірою, що зумовлено метою досліджень. Механізм роботи репресивних органів розкрито недостатньо. П'ятидесятники не є об'єктом окремого дослідження. Автори підкреслюють, що джерельна база, пов'язана з п'ятидесятниками, досить звужена, оскільки значна частина конфесії перебувала на нелегальному стані [1, с. 30].

Наукові розробки, присвячені історії п'ятидесятницького руху в Україні, на жаль, не численні. І. Саламаха виокремлює усього трьох авторів: В. Мельник, О. Назаркіну і В. Франчука [6, с. 208]. З перерахованих досліджень найбільший інтерес викликає праця В.Франчука «Просила Россия дождя у Господа». Автор на основі широкої джерельної бази простежив історію п'ятидесятників, основну увагу приділяючи подіям, що розгорталися на території України. Окремо досліджуються репресії, які застосовувала до

вірян вказаної конфесії радянська влада і каральні органи. Книга написана в притаманному для багатьох протестантських науковців стилі історично-літературної оповіді [7].

Стосовно самої статті І. Саламахи, можна сказати, що вона аналізує спробу створення Союзу п'ятидесятників в Україні в 1948 р., їх взаємовідносини з ЄХБ і партійними та державними органами влади. Цікавим є той факт, що в висновках автор вказує на необхідність подальшого дослідження в зазначеному напрямі з використанням архівів СБУ, архіву Всесоюзної ради євангельських християн баптистів та архіву п'ятидесятників України [6].

Про репресії проти протестантів на півдні України писала статтю О. Довбня. У ній вона окреслила і систематизувала основні напрями регіональних досліджень. Згідно з її даними, Є. Голощапова дослідила антирелігійну боротьбу партійних і державних органів проти євангельських християн баптистів в період суспільних трансформацій в 1920 – 1930 рр.. Також перу авторки належить біографії членів баптистської громади Бердянська. Т. Савчук приділила увагу динаміці репресії проти ЄХБ південної України в 1980 р.. І. Ніколаєв і Г. Маринченко висвітлили діяльність Свідків Єгови Одещини і Миколаївщини в повоєнний період. Г. Маринченко в окремих своїх працях спрямувала увагу на механізми тиску радянської влади на протестантські громади півдня в другій половині 40-х – середини 60-х рр.. ХХ століття. Необхідно зазначити, що авторка дійшла висновку: 1947-1953 рр. репресії здебільшого було спрямовано на незареєстровані громади, до яких належали християни євангельської віри (далі – ХЄВ) або п'ятидесятники, адвентисти-реформатори та чисті баптисти. І. Павелко, користуючись матеріалами архівно-слідчої справи, простежив трагічну долю пастора Ковальова Митрофана Степановича з села Шелюги Запорізької області. Взаємовідносини радянської влади з протестантами Криму в 20-х рр.. розкрито в роботах Р. Белоглазова, а О. Катуніна дослідила вказані відносини в 1940 – 1960 рр.. О. Довбня в висновках звертає увагу на брак комплексних досліджень й історико-статистичних розвідок із залученням документів фонду Галузевого державного архіву СБУ та відомчих архівів управлінь СБУ в областях [3].

Слід зазначити, що серед вище перерахованих робіт, тема репресій проти п'ятидесятників досліджена вкрай недостатньо. Винятком є дослідження В. Франчука. Трагічні події, що відбувалися в Миколаївській і Одеській областях, майже не досліджені. Дисертаційна робота Г. Маринченко торкається вказаної проблеми лише частково, авторка майже не використовує матеріали архівів репресивних органів [5].

І нарешті, необхідно відмітити одне з останніх досліджень О. Коротаєва, яке безпосередньо аналізує репресії п'ятидесятників у повоєнні роки 1944 -1953 рр. У роботі автор, базуючись на основі маловідомих джерел, прослідкував діяльність антирелігійних підрозділів органів НКДБ - МДБ і зміст проведеної ними роботи в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944 –1953 рр.) [4]. Але, виходячи з мети дослідження, О. Коротаєв основну увагу приділив подіям штучного поєднання Всеукраїнського союзу ЄХБ та Всеукраїнського союзу ХЄВ, який був сформований з обшин п'ятидесятників, в єдину організацію під назвою «Всесоюзна рада євангельських християн та баптистів» (далі - ВРЄХБ) з центром у Москві. Учений наголошує на ролі спецслужб в цьому процесі та розкриває порядок організації та проведення 16.03.1948р. у м.Кам'янське (Дніпропетровської області) таємного з'їзду лідерів п'ятидесятників, які відмовлялись приєднуватись до ВРЄХБ. Події, що відбувалися на українському півдні, майже не розглядалися.

Ключові дефініції та статус основних фігурантів дослідження.

Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) – держава, що існувала з 1922 по 1991 рр. на території Східної Європи, частини Центральної і Східної Азії.

Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) – соціалістична українська держава, проголошена у 1919 р. з 1922 р. союзна республіка в складі СРСР.

Всесоюзна комуністична партія більшовиків (ВКП(б)) з 1952 р. КПРС.

Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) – єдина легальна політична партія з 1920 по 1991 рр. у Радянському Союзі.

Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ) – центральний орган державної влади СРСР, що відав питаннями державної безпеки і проводив репресивні заходи.

Міністерство державної безпеки (МДБ) – наступник НКДБ, існувало з 1946 по 1953 рр.

Комітет державної безпеки (КДБ) – наступник МДБ, існувало з 1953 по 1991 рр.

Служба безпеки України (СБУ) – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, заснована 25 березня 1992 р.

Евангельські християни баптисти (ЄХБ) – основна християнська конфесія євангельсько-баптистського віросповідання на території України, є унікальною християнською течією, що поєднує в собі елементи протестантської та православної християнської традицій.

Християни євангельської віри (ХЄВ) – найбільше всеукраїнське об'єднання п'ятидесятницьких громад.

Всесоюзна рада євангельських християн та баптистів (ВРЄХБ) – створена в 1944 р. з ініціативи радянської влади задля контролю протестантських конфесій, поєднувала євангельських християн баптистів, п'ятидесятників, менонітів та менш значні євангельські групи. Після розпаду СРСР єдиний союз розділювався на національні об'єднання, які на сьогодні входять до складу Євразійської федерації союзів ЄХБ.

Стаття 54-10 Кримінального Кодексу (КК) УРСР (1927 і 1937 рр.) – стаття, що передбачала відповідальність за «контрреволюційну діяльність», «зраду батьківщини». Введена до Кримінального Кодексу УРСР 1927 р. в редакції від 20.07. 1934 р. Стаття 54-10 частина 1 КК УРСР – контрреволюція (всяка дія, спрямована на повалення, підлив або послаблення влади); частина 2 КК УРСР – збройне повстання. Покарання: розстріл, або позбавлення волі на строк 10 років з конфіскацією всього майна.

Виклад основних матеріалів дослідження. Після трагічних подій Другої світової війни соціально-економічна ситуація в СРСР, і в Україні зокрема, була вкрай важкою. Сплюндровані міста і села, знищена промисловість, занепад у сільському господарстві, жахливі людські втрати. Люди, які винесли на собі всі жахи війни, відчували потребу в підтримці і втішанні. Саме тому вони зверталися до релігії та Слова Божого. А це занепокоїло правлячі партійно-державні кола, на чолі зі Сталіним.

Особливу стурбованість викликало відродження протестантських громад. Якщо православна церква після розгрому в 20-х – 30-х рр. силоміць була поставлена під контроль правлячого режиму, то з протестантами, які мали свої духовно-культурні центри в Європі і США, було набагато складніше. Крім того, вказаний духовно-культурний зв'язок викликав неабияку підозру у НКДБ (з 15 березня 1946 р. МДБ), який вважав протестантів потенційними агентами західних спецслужб. Тому, ще під час звільнення України від німецької окупації, всі протестантські громади опинилися в оперативній розробці радянських репресивних органів. П'ятидесятники не були винятком. Так, у 1944 р. на лідерів громад п'ятидесятників була заведена централізована агентурна справа, що отримала назву «Пророки» [4, с. 57]. Метою справи було поставити під контроль громади п'ятидесятників, що відродилися після «Великого терору» 1937 – 1938 рр., під час німецької окупації. Заради цього планувалось усунути, шляхом дискредитації і репресії, лідерів громад; замінити їх лояльними та підконтрольними спецслужбам кандидатурами. Як наслідок, було ліквідовано Всеукраїнський союз ХЄВ, паралельно ліквідували Всеукраїнський союз ЄХБ з метою їх подальшого злиття з іншими протестантськими конфесіями в ВРЄХБ.

На думку керівництва НКДБ, утворення ВРЄХБ під керівництвом власних агентів надало б можливість неусипного контролю над усіма протестантськими конфесіями у СРСР. У результаті репресивних дій, згідно з документами органів НКДБ УРСР, було ліквідовано 87 «антирадянських організацій і груп», що діяли в релігійній сфері, заарештовано 875 членів релігійного активу [4, с. 57]. Але сподівання НКДБ на те, що п'ятидесятники легко увійдуть до організованої ВРЄХБ, виявилися марними. Маючи дещо відмінні від баптистів духовні практики, лідери п'ятидесятницьких громад чинили опір спробам об'єднання. Тому влада позбавляла їх права проведення релігійних зібрань. По суті, їх ставили поза законом, переводячи на нелегальне (катакомбне) становище, що погрожувало репресивними наслідками. Враховуючи цю катастрофічну ситуацію, керівники п'ятидесятницьких союзів пішли на так звану «серпневу угоду 1945 р.». Вона проголошувала входження союзів п'ятидесятників до ВРЄХБ та уніфікацію їх віровчення з віровченням баптистів. Такім чином НКДБ мало намір ліквідувати п'ятидесятників руками євангельських християн і баптистів. Розуміючи становище, що склалося, більша частина п'ятидесятників, на чолі з Д. Пономарчуком і П. Бідашем, саботувало серпневу угоду. Не зважаючи на той факт, що владі вдалося нарешті переманити на свій бік Д. Пономарчука,

значна частина вірних з П. Бідашем відмовилась від реєстрації. Вони отримали назву «нереєстровані п'ятидесятники». Як наслідок, МДБ поновило агентурну справу «Пророки» і посилило проти них репресії.

У результаті оперативних розробок протягом з 1946 по 1953 рр. на території Миколаївської, Одеської і Ізмаїльської (існувала з 1940 по 1954 рр.) областей, МДБ було заведено 12 особистих і колективних справ: Миколаївська – 1 справа, Одеська – 4, Ізмаїльська – 7 справ. Так, у доповідній записці про агентурно-оперативну роботу по лінії церковників-сектантів за листопад 1946 р., на ім'я заступника міністра державної безпеки СРСР Блінова зазначається: «Управлінням МДБ Миколаївської області частково проведено реалізацію агентурної справи «Пророки». Заарештовано активного учасника нелегальної антирадянської групи п'ятидесятників Кица Андрія Михайловича, 1906 р. народження. Місто народження - уродженець с.Зимі (в слідчій справі зустрічається с. Бударі), Білгорайського району, Люблінської області (Польща). До березня 1945 р. мешкав по місцю народження. Внаслідок переселення українців з Польщі, прибув на місце помешкання в с. Ново-Олександрівку Володимирського району (на сьогодні Баштанський район) Миколаївської області. За допомогою агентурних матеріалів, а також розповідей свідків встановлено, що Киц після прибуття в Україну вступив у нелегальну групу сектантів п'ятидесятників (термін «сектант» використовувався відносно невідконтрольних радянським органам влади релігійних об'єднань, до котрих також належали незареєстровані п'ятидесятники) і під прикриттям релігійної діяльності почав проводити серед населення активну антирадянську агітацію. По переїзді з Польщі до України Киц привіз з собою велику кількість сектантської літератури і журналів, в яких опубліковані статті антирадянського змісту. Вказану літературу Киц розповсюджував серед сектантів п'ятидесятників і місцевого населення. Під час проведення нелегальних зібрань Киц виступав з антирадянськими наклепами на радянську дійсність. Закликав сектантів не приймати участі в післявоєнній відбудові народного господарства. Слідство за справою Кица ведемо в напрямі розкриття всіх фактів антирадянської діяльності, що він проводив, та його злочинних зв'язків з об'єктами агентурної справи «Пророки» [10].

В архіві УСБУ (управління Служби безпеки України) в Миколаївській області збережено слідчу справу Кица Андрія Михайловича за звинуваченням ст. 54-10 ч. II, КК (Карного Кодексу) УРСР №3127. Справа містить у собі 52 документи на 117 сторінках. Згідно з постановою від 11 листопада 1946 р., начальник Володимирівського районного відділу МДБ Миколаївської області, майор Недошивін констатує: «... розглянувши матеріали щодо злочинної діяльності Кица Андрія Михайловича, 1906 року народження, уродженець с. Бударі, Белгорайського району, Люблінської області, українець, із селян середняків, громадянин СРСР, грамотний, безпартійний, сектант п'ятидесятник, переселенець із Західної України. Живе у с. Ново-Олександрівка Володимирівського району Миколаївської області. Знайшов, що Киц Андрій Михайлович у 1945 році приїхав на постійне місце проживання до Володимирівського району із Західної України, як сектант п'ятидесятник встановив у с. Нова-Олександрівка зв'язок зі своїми одновірцями: Чернишовим та іншими сектантами, сумісно з якими активно зайнявся сектантською роботою, і під цим прикриттям розгорнув активну антирадянську діяльність шляхом масового розповсюдження серед сектантів антирадянської, сектантської літератури, що була привезена ним із Західної України. Окрім цього, він систематично розповідає сектантам негативні вимисли щодо радянської дійсності. Так, жителька с. Олександрівка Дрижак Клавдія Макарівна розповіла, що Киц Андрій та Бакала Сергій привезли із Західної України багато антирадянської, сектантської літератури, яку принесли у молитовний будинок секти, де її читала більша частина сектантів. Слід зазначити, що Киц Андрій зі своєї антирадянської літератури восени 1945 року рекомендував Дрижак Клавдії прочитати журнал «Світло до просвіти», який Дрижак Клавдія після передала Шерстюк Валентині. Опитана Шерстюк Валентина розповіла, що у перших числах квітня 1946 року вона перебувала у квартирі Дрижак Клавдії, яка й запропонувала їй прочитати вищезгаданий журнал, наповнений рядом статей антирадянського наклепного характеру. Клавдія розповіла Валентині, що цей журнал їй дав Киц Андрій, він привіз багато таких журналів із Польщі.

Далі щодо антирадянської діяльності Кица Андрія засвідчив арештований сектант Мітрієв: «Будучи старшим пресвітером, я у 20 числах лютого місяця перебував у Ново-Мирівській громаді баптистів з питання об'єднання останніх разом із п'ятидесятниками. Керівники секти п'ятидесятників Киц

Андрій та Чернишов Іван виступали проти об'єднання, пояснюючи це тим, що владі потрібне їхнє об'єднання, щоб піддати арешту і суду. Тоді ж я зачитував у молитовному будинку лист уповноваженого Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЕХБ) по Україні, у якому він закликав віруючих до активної участі у трудовій діяльності країни. Цей лист Киц Андрій та Чернишов Іван сприйняли вороже, сказавши, що християни не повинні цього робити! Ми і так нічого хорошого від радянської влади не отримали, ми завжди терпіли від неї утиски, і тепер нічого доброго вона не дає народу. У жодній країні народ не живе так погано, як тут, ми бідніємо та голодуємо у Радянському Союзі. Радянська влада забирає у колгоспів все до останньої зернинки, і робочі найчастіше нічого не отримують. Показання Мітрієва підтверджують ще декілька свідків...» [8, Арк. 3–3 зв].

На основі цього начальник постановив: Кица Андрія арештувати та у його квартирі провести обшук. Сам Киц був арештований 16 листопада 1946 року.

Пізніше з метою запобігання способам ухилення від слідства у суді до Кица Андрія прийнято рішення тримати його під вартою, про що повідомити арештованого під розписку у даній постанові [8, Арк. 4–5].

Усього з моменту арешту, Кица Андрія Михайловича було підвергнуто семи допитам з 16-го листопада по 6 грудня 1946 р.. Також у справі міститься вісім допитів свідків. З них сім допитів було проведено з 12 квітня 1946 р. по 7 листопада 1946 р., ще до пред'яви звинувачення і арешту Кица, та один допит свідка Радченка Костянтина Григоровича 12 грудня 1946 р. вже після арешту. Крім цього, є один протокол очної ставки між Кицем і свідком Саглаєвим від 29 грудня 1946 р. [8, Арк. 38–61]. Типовим зразком протоколів допитів того часу є протокол допиту Кица Андрія Михайловича від 22 листопада 1946 р., зміст якого надається.

«Протокол допиту: Киц Андрія Михайловича

Місто Миколаїв 22 / XI - 46р.

Допит почався о 10:30.

1. Розкажіть слідству свою автобіографію? – Народився у 1906 році у с. Зимі Білгорайського району, Люблінської області, батько мій був бідним селянином. До 1915 року разом з рідними я жив на місці народження, потім разом із сім'єю переселився у інше село, де проживав до 1919 року, займалися сільським господарством. У 1919 році з Рязанської губернії я з рідними знову повернувся до Люблінської області, де ми мешкали до 1945 року, та продовжував займатися господарством.

У батьків я був єдиним сином, і ми завжди жили разом, батько помер у 1941 році, а мама у 1936 році. Моє господарство складалося із 5 гектарів землі, коня, 3 корів, будинку з різними прибудовами, кінної молотарки, саморізки, віялки та іншого.

2. Що ви мали у господарстві, окрім цього?

В мене ще була пасіка, яка складалася із 15 сімей.

3. Ви мали найману силу?

Доки був живий батько, ми не мали найманої сили, тільки коли прибирали врожай, то наймали робочих. Моя сім'я складається із трьох дітей та дружини. У 1954 році ми всі переїхали.

4. До 1945 року ви були членом будь-яких організацій?

Ні, ніколи. З 1932 року я став сектантом п'ятидесятником, ця секта була у нашому селі.

5. Де саме ви вступили до секти і що цьому передувало?

Я був у Люблінській області, і до нас в село часто приїздили сектанти з різних місць, у тому числі пресвітер секти п'ятидесятників Золочинського району Тернопільської області – Федішин Григорій, прізвище не пам'ятаю, який розмовляв з нами про вступ до секти. У 1932 році у нашому селі була створена секта віруючих, куди вступив і я. У цьому ж році я прийняв водне хрещення, яке проводив сам пресвітер.

6. Яке положення ви займали у секті?

Ніяке, я був звичайним членом церкви.

7. Після приїзду до СРСР ви входили до якоїсь секти п'ятидесятників?

Приїхавши до Володимирівського району, я цікавився, чи є тут громада п'ятидесятників, але офіційно її не було, були лише група сектантів, яка, як громада, не була зареєстрована, але роботу свою

чисто релігійну й організаційну проводила. В цю групу входив і я, як явившись кадровим сектантом п'ятидесятником.

Відповіді на запитання з моїх слів записані вірно і мені зачитані.

Киц А. Допитував слідчий УМГБ лейтенант Кузько» [8, Арк. 17–19].

По суті, у перших допитах питання слідчого носили ознайомлювальний характер. Їх метою було попереднє знайомство з підозрюваним і підведення його до суті справи. У подальших допитах слідчий з'ясував, яким чином піддопитний встановлював зв'язок з незареєстрованою групою п'ятидесятників, його стосунки з керівником групи Баладою, ким він був у секті п'ятидесятників с.Ново-Олександрівка, яку мав сектантську літературу. Також слідство цікавилось журналом «Світло до просвіти», який було видано в Варшаві в 1936 р., журналом «Мандрівник», що виходив у м. Данцигу до 1939 року, журналом «Євангельський голос», що видавався у м. Крем'янець до 1939 року; літературою, виданою в Нью-Йорку, що мала окремі місця російською мовою. Необхідно зазначити, що цікавість слідчого до релігійної літератури була не випадковою. Журнал, виданий 1936-го року в Варшаві (на той час між Польщею і СРСР були досить напружені стосунки), містив в собі критику радянської дійсності, що категорично заборонялося в СРСР. Наявність журналу «Мандрівник» 1936 р. м. Данциг (Німеччина) було підставою підозри Кица в імпатії до фашистської Німеччини, враховуючи показники свідків. Щодо літератури, виданої у Нью-Йорку, то після закінчення Другої світової війни і знакової Фултонської промови Вінстона Черчилля 5 березня 1946 р., США і СРСР увійшли в «холодну війну». П'ятидесятники та представники інших протестантських церков, які мали свої духовно-культурні центри в США і Європі, відразу потрапляли під підозру МГБ як агенти потенційного ворога. Відтак, наявність у підозрюваного перерахованої літератури вже надавало привід звинуватити його в проведенні антирадянської пропаганди.

Але найбільш трагічними у долі Кица стали останні два допити, які відбулися 26 листопада 1946 р.. Перший допит тривав з 10:20 по 16:50. Слідчий допитував про збори релігійної громади, до якої належав Киц, стосовно процесу об'єднання в рамках ВСЄХБ. Також його цікавили антирадянські вислови підозрюваного на вказаних зборах.

У ході розмови слідчим, зі слів Кица, було з'ясовано таке. «У 1945 році в селі підозрюваного відбулося об'єднання церкви п'ятидесятників із баптистами. Керує об'єднаною громадою пресвітер С.М. Балада У 20-х числах лютого 1946 р. громада обговорювала лист уповноваженого ВСЄХБ по Україні Андрєєва про питання участі віруючих у відбудові зруйнованого народного господарства німецько-фашистськими загарбниками. Киц запитав, куди підуть гроші, які потрібно зібрати на відбудову. Після пояснення, що гроші підуть у Київ, Москву, а частина залишиться у Миколаєві, Киц сказав, що на місцях є бідні, які потребують допомоги, і потрібно допомогти їм, а тоді відсилати гроші хтозна-куди. В цьому його підтримав Чернишов Іван. На аналогічних зібраннях в селі Нова Лідіївка підозрюваний наклепи на радянську владу не говорив [8, Арк. 27–30].

З тексту протоколу видно, що в 1945-му р. у Володимирівському районі Миколаївської області відбулось об'єднання громади п'ятидесятників з баптистами. Простежується незадоволення з боку п'ятидесятників Кица і Чернишова вказаним об'єднанням, але воно не носило активного характеру. Незадоволені обмежувалися лише репліками. Однак цього було достатньо для слідства в доведенні антирадянської діяльності підозрюваного. Вказаний процес об'єднання було штучно впроваджено в релігійне життя протестантських громад СРСР партійно-державними органами влади під контролем НКДБ – МГБ. Тому і незначні спротиви згаданому об'єднанню розглядалися як державний злочин і жорстоко каралися.

У другому допиті, який відбувся того ж 26 листопада і тривав з 20:00 і до 22:00, крапки в звинуваченні Кица було поставлено остаточно. Але Киц визнавав себе винним лише частково. Так, він визнав, що, як переконаний п'ятидесятник, розмовляв із Романовою Лідією та Дрижак Клавдією, запрошував до себе та давав літературу, яку привіз із Польщі. Мова йшла про журнал «Світло до просвіти» №4 за 1936 рік. Киц визнавав, що в №4 був ряд статей проти Радянського Союзу, і цей журнал він постійно давав вищезгаданим особам та не вилучав ці статті з журналу. Однак Киц відмовився від звинувачень у наклепах на радянську владу і прихильності до німецьких загарбників. Він лише запитав, чому німців називають фашистами, і

що означає це слово. Також він запитав, чи є фашистами ті німці, які жили на Україні і перед війною були евакуйовані. Фашистів своїми братами він ніколи не називав. Єдине – Киц визнав, що, на його думку, неправильно називати всіх німців фашистськими загарбниками, бо серед них є віруючі [8, Арк. 32–34].

Таким чином, згідно з протоколом, Киц визнав себе частково винним. Але тільки в наданні релігійної літератури, яка містила деякі статті антирадянського характеру, серед односельців та вірян. У симпатії до фашистів свою провину він заперечив.

Виходячи з матеріалів справи, старший слідчий – лейтенант Кузько видав постанову, згідно з якою Киц Андрій Миколайович був викритий у тому, що є сектантом – п'ятидесятником, який в 1945 році, приїхавши на територію СРСР із Польщі, встановив зв'язок зі своїми одновітцями та розповсюджував сектантську антирадянську літературу, привезену із собою. Окрім цього, серед сектантів виголошував промови антирадянського характеру, заявляючи при цьому про неправильність політики та жадливість радянської дійсності.

Слідчий постановив, що, керуючись ст. 120 і 127 КПК УРСР, Кица Андрія притягнуто до відповідальності за ст. 54-10 ч. II Кримінального кодексу УРСР [8, Арк. 31]. 29 грудня полковником Мартиновим було затверджено обвинувальний вирок, який засвідчував, що Киц Андрій був арештований та притягнутий до відповідальності за антирадянську діяльність [8, Арк. 32–34].

10 січня 1947 р. відбулося відкрите судові засідання обласного суду першої інстанції, у складі голови – Тарасова, народних засідателів – Ананьєва і Бабича, із секретарем – Кульчицькою, прокурором – Дудник та адвокатом Кунянською по справі Кица Андрія. Згідно з вироком суду: «... Враховуючи обставини справи та особистість підсудного, керуючись ст. 296, 297 КК УРСР суд засудив Кица Андрія Михайловича на основі ст. 54-10 ч.2 КК УРСР піддати позбавлення свободи у виправно-трудовах таборих у віддалених місцевостях СРСР, терміном на 8 років із конфіскацією всього особистого майна та з обмеженням прав за ст. 29 КК УРСР терміном на 5 років. Міру покарання обчислювати з 6 листопада 1946 року. Вирок може бути оскаржений у Верховному Суді Української Республіки протягом 5 днів з моменту його винесення осудженому.» [8, Арк. 95].

Внаслідок касаційної скарги Кица, поданої 15 січня 1947 р., 29 січня прокурор КСВ (кримінально-судовий відділ) прокуратури УРСР, молодший радник юстиції Єфименко видав заключення. Згідно з текстом «... пред'явлене обвинувачення засудженому доведено, однак суд не вказав у вирокі, коли саме засуджений вчинив злочин і неправильно кваліфікував цей злочин за ч.2 ст. 54-10 КК... вважаю, що вирок Миколаївського обласного суду у даній справі підлягає змінити та визнати Кица Андрія засудженим за статтею 54-10 ч.1 КК і відповідно пом'якшити міру покарання.» [8, Арк. 98–99]. За заключенням прокурора Єфименка, 7 лютого 1947 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР під головуванням Тарасова розглянуто кримінальну справу за скаргою засудженого на вирок Миколаївського обласного суду. Колегія з'ясувала, із показань свідків виявлено, що будь-яких доказів стосовно наклепу з боку Кица Андрія на радянську владу не було виявлено. Він тільки приїхав з Польщі і не був обізнаний у політичній ситуації. Враховуючи всі обставини, ухвалою судової Колегії у кримінальних справах Верховного суду СРСР від 7 лютого 1947 року вирок Обласного суду змінений, виключено звинувачення Кица Андрія в тому, що він здійснював наклеп на радянську владу, тому міру покарання знижено до 3 років позбавлення волі, конфіскації особистого майна та обмеження прав [8, Арк. 100–101].

Суворість першого вироку відносно Кица, який був простим членом громади п'ятидесятників і не обіймав у ній керівних посад, можна пояснити наступним чином. Справу відносно Кица було заведено під час активного залучення п'ятидесятників до ВРЄХБ, після серпневої угоди 1945 р.. Спротив лідерів громад п'ятидесятників вказаній угоді активізувало каральні заходи з боку НКДБ – МДБ в їхній бік. Було впроваджено і реалізовано агентурну справу «Пророки» з метою виявлення і нейтралізації керівників громад. Але під час оперативної розробки в Миколаївській області було виявлено лише двох рядових членів однієї громади п'ятидесятників, Кица і Чернишева, які обережно висловилися проти об'єднання. Про те свідчить той факт, що на сьогодні в Галузевому державному архіві СБУ і архіві УСБУ в Миколаївській області було знайдено лише одну вказану справу. Вочевидь, слідчі Миколаївського МДБ не безпідставно побоювалися звинувачення в службовій недбалості з боку вищого керівництва.

Тому вони спочатку, як видно зі справи, намагалися зробити Кица головою громади п'ятидесятників. Коли з'ясувалось, що Киц не очолював церкву, йому почали інкримінувати антирадянську пропаганду й агітацію. Але доказова база й аргументація звинувачення були слабкі, а вирок Миколаївського обласного суду був на стільки упереджений, що судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР пом'якшила вирок. Слід зазначити, що на той час ставити під сумнів результати діяльності МДБ було не безпечно.

Сам Киц Андрій Михайлович більш не повернувся до своєї родини. Він помер в таборі 1948 р. під час відбування покарання, згідно з інформацією, що міститься в заяві його сина Кица Антона Андрійовича на ім'я прокурора Миколаївської області. В даній заяві, від 4 серпня 1964 р., Антон Киц просив про перегляд справи свого батька, в провині якого він завжди сумнівався [8, Арк. 110].

Постановою пленуму Верховного Суду УРСР за №1027 від 9 жовтня 1964р. Кица Андрія Михайловича було реабілітовано [8, Арк. 113–114].

Подібна ситуація з репресіями проти п'ятидесятників склалася в Одеській і на той час Ізмаїльській областях. Документи з агентурно-оперативної роботи свідчать наступне. В доповідній записці про агентурно-оперативну роботу по лінії церковників сектантів за листопад 1946 р., на ім'я заступника міністра державної безпеки СРСР Блінова зазначається, що «управлінням МДБ Ізмаїльської області була викрита антирадянська група п'ятидесятників, актив якої взято в агентурну розробку. До активу належали Гайдаржи Костянтин Михайлович, 1896 р. народження, мешканець села Дмитровка Татарбунарського району, пресвітер громади. Дубовий Степан Герасимович, 1913 р. народження, мешканець села Шевченко Кілійського району, пресвітер громади. Клименко Віссаріон Лазарович, 1914 р. народження, мешканець села Шевченко Кілійського району, пресвітер громади. Плотний Микита Леонтійович, 1912 р. народження, мешканець містечка Татарбунари, керівник громади. А також ще три чоловіка. Агентурою було встановлено, що Гайдаржи, Дубовий та інші, маючи широкі зв'язки серед п'ятидесятників Ізмаїльської області, активізували свою роботу з утворення нелегальних громад. Вербують до них нових членів. Проводять серед населення антирадянську агітацію, яку направлено на зрив заходів радянського керівництва. Розповсюджують неправду на радянську дійсність, а також релігійні пісні антирадянського характеру [9].

Особливо вражає безглуздість в звинуваченні щодо релігійних пісень. Гайдаржи, Дубовий та Клименко на нелегальних зібраннях закликають сектантів, особливо молодь допризовного віку, не брати в руки зброю і відмовлятися від служби в Червоній Армії. На відміну від справи Кица, у цьому випадку в поле зору МДБ потрапили керівники нелегальних п'ятидесятницьких громад Ізмаїльської області. Серед стандартних звинувачень в антирадянській пропаганді, досить серйозним є звинувачення в закликах відмови від служби в Червоній Армії, що взагалі притаманно віровченню п'ятидесятників. Примушувати п'ятидесятників брати в руки зброю аналогічне примушуванню перших християн до жертвоприношень язичницьким богам і римським імператорам за часи раннього християнства. Подібне звинувачення гарантовано забезпечувало місце в виправних таборах сталінського режиму.

У січні 1948-го р. Гайдаржи Костянтин, пресвітер, і Іванов Дмитро, 1907 р. народження, керівник «недільної школи» села Дмитровка Татарбунарського району, були заарештовані як учасники антирадянського підпілля «секти» п'ятидесятників. Крім стандартних звинувачень в антирадянській агітації, Гайдаржи було поставлено в провину організацію «недільної школи» з метою підготовки молоді до вступу в «секту». Також підкреслювалось, що у вказаній школі молоді прищеплювалось небажання служити в Радянській армії і брати в руки зброю. Крім цього, вказувалось, що син Гайдаржи є активним учасником підпілля ОУН (далі – Організація Українських Націоналістів) і знаходиться в банді.

Вкрай цікава інформація стосовно Іванова Дмитра. Згідно з інформацією справи, він був агентом УМДБ, але потрапив під вплив Гайдаржи і став на шлях «зради». Іванов брав активну участь у формуванні нелегальної громади п'ятидесятників. Крім того, він проводив роботу з розкладу громади євангельських християн баптистів з метою утворення з них громади п'ятидесятників. Як наслідок, Гайдаржи і Іванов до початку 1947 р. створили нелегальну громаду п'ятидесятників в кількості 300 осіб, 70 з яких діти шкільного віку. Іванов мав зв'язки з підпільними громадами одновірців в Західній Україні, звідки

отримував нелегальну релігійну літературу антирадянського змісту та розповсюджував її серед віруючих [11].

Важливість поданої вище інформації полягає в тому, що, крім стандартних звинувачень в створенні підпільного релігійного осередку й антирадянській агітації, відмові служити у війську, чітко простежується звинувачення в зв'язку з ОУН. Подібне на той час було вкрай серйозним. Воно давало привід звинувачувати лідерів п'ятидесятників в антидержавній діяльності і несло більш суворе покарання. Більше звинувачень в співпраці з ОУН в інших справах не зустрічається.

Неабиякий інтерес викликає постать Іванова Дмитра, колишнього агента МДБ, що прийняв віровчення п'ятидесятників і став активним діячем релігійної громади. Подібний випадок дуже рідкісний. Людина усвідомлювала, що буде з нею в разі викриття органами МДБ. Необхідно було мати велику силу віри, щоб наважитися на подібний крок. Також справа містить цікаву інформацію про релігійну полеміку між п'ятидесятниками і баптистами, що підтверджує повідомлення відносно суперечок між вказаними конфесіями в різних регіонах України на той час [4, с. 60].

Того ж 1948-го р. в оперативну розробку потрапив актив громади п'ятидесятників села Новосельське Ренійського району Ізмаїльської області на чолі з Тасмали Миколою Дмитровичем, 1903 р. народження. Привід відкрити справи стандартний: утворення нелегальної громади, антирадянська агітація, робота серед молоді [13]. Особливий інтерес викликає доповідна записка на ім'я заступника міністра державної безпеки СРСР Блінова за червень 1948 р.. Згідно з повідомленням, в селі Черне Чернянського району Одеської області виявлено підпільну антирадянську групу п'ятидесятників, очолювану Возняком Єлізаром Васильовичем, 1874р. народження. Всього група налічувала семеро осіб. Серед активістів - Гомайло Федір Гаврилович, Возняк Федіра Єлізарович і Сапинський Михайло Трохимович. Зазначено, що Возняк Єлізар разом з Гомайло Федором систематично агітували проти колгоспів та заходів, що проводила радянська влада. Особливий наголос робився на розповсюдження домислів про майбутню війну СРСР з США і Англією, в якій СРСР мав отримати поразку. З-поміж виявлених справ з оперативної розробки МДБ, серед п'ятидесятників Миколаївщини й Одещини - це перша з подібного роду пророцтвом. Враховуючи, що СРСР перебував у той час у стані «холодної війни» із США і Західною Європою, вказане звинувачення підводило п'ятидесятників України під статтю про зраду Батьківщини зі всіма обставинами. У доповідній записці також зазначалося, що вказані підозрювані мають зв'язки з п'ятидесятниками Київської та іншими областями України. Саме слідство активно виявляло організуючий центр підпілля на усій території України [12].

Вже починаючи з 1949 р., доповідні записки УМДБ на ім'я вищого керівництва мають більш суворий і радикальний зміст. Після ретельної оперативної розробки, серед п'ятидесятників українського півдня розпочинаються арешти з метою ліквідації як всього керівництва, так і самих нелегальних громад. Так, у записці за листопад – грудень 1949 р. УМДБ Ізмаїльської області, було заарештовано групу керуючого складу та активу громади п'ятидесятників. За звичаєм службової термінології МДБ, громада має назву «секта» і проходить в справі як «антирадянське формування п'ятидесятників». Керівник громади – Маслаков Семен Микитович, 1908р. народження, село Мала Мар'янівка Лиманського району Ізмаїльської області; Юзефович Володимир Максимович, Нелін Степан Каліянкович, Мазуренко Лукерія Василівна, 1923 р. народження, село Кам'яний міст Лиманського району Ізмаїльської області, виконувала роль «пророчиці» в громаді. Всього було заарештовано восьмеро осіб. Під час допитів заарештовані зізнались, що проводили антирадянську діяльність, влаштовували тривалі пости з метою не виходу на роботу в поля. Переконували молодь відмовлятися від служби в лавах Радянської Армії. Під час арешту у них було знайдено та вилучено велику кількість «антирадянської сектантської» літератури, що була видана закордонними місіонерськими організаціями [16].

За результатами слідства, згідно з Спецповідомленням УМДБ Ізмаїльської області за № 3/35 от 21/ I – 50 р., заступник міністра МДБ УРСР генерал-майор Поперека повідомляв: «УМДБ Ізмаїльської області в січні 1950 р. на території Білгород-Дністровського, Бородінського і Лиманського районів ліквідувало підпілля п'ятидесятників, керівний склад якого розроблявся за агентурними справами «Фанатики» і «Розкольники». Заарештовано Маслакова Семена Микитовича, Поліщука Тихона Григоровича, Неліна Степана Каліянковича, Волокитина Андрія Спиридоновича, Мазуренко Лукерію Василівну та інших.

При обшуку у заарештованих було знайдено антирадянську літературу закордонного видання, псалми антирадянського змісту та інші речові докази ворожої діяльності. Агентурними і слідчими матеріалами було встановлено, що заарештовані особи проводили активну антирадянську діяльність, розповсюджували серед населення чутки про можливу війну і зміну політичного устрою в СРСР. Одночасно підносили життя і фашистський режим під час тимчасової окупації України німцями, закликали молодь відмовлятися від служби в Радянській Армії, зривали роботу в колгоспах за допомогою тривалих постів. Заарештована Мазуренко на слідстві показала, що вона в 1946 р., будучи в Радянській Армії на території Румунії, встановила зв'язок з місцевими керівниками п'ятидесятників Тодорич Валерієм і Кузьман Іваном та іншими. Від них вона отримувала антирадянську літературу, яку розповсюджувала серед радянських військовослужбовців. Після повернення в 1947 р. в СРСР, Мазуренко продовжила підтримувати зв'язок з Тодорич Валерієм. Вона його інформувала про діяльність п'ятидесятників в Ізмаїльській області й отримувала від нього вказівки про подальшу практичну роботу. Слідство встановило, що Поліщук, Нелін, Мазуренко та інші заарештовані намагалися створити нелегальну групу п'ятидесятників в Радянській Армії. Внаслідок слідчих дій, всі заарештовані визнали свою провину. Ізмаїльським обласним судом їх було визнано винними в антирадянській діяльності. Суд приговорив Маслакова, Неліна, Поліщука, Мазуренко й інших в кількості 6-ти осіб до позбавлення волі в виправних таборах строком на 25 років. Ще 7 чоловік було засуджено до 10-ти років таборів [17].

Ще шість справ за структурою, змістом та звинувачуваннями подібні переліченим вище. Згідно з ними, МДБ в період з 1948-го по 1953 рр. виявило і заарештувало керівників і активістів незареєстрованих (підпільних) п'ятидесятницьких громад. В Одеській області: м. Ананьєв – 5 осіб; Доманівському районі – 4 особи; Первомайському районі – 1 особа; Врадіївському районі – 1 особа (три райони сьогодні належать до Миколаївської області). В Ізмаїльській області (сьогодні частина Одеської області): м. Ізмаїл – 10 осіб; Балтському районі – 3 особи; Бородінському районі – 3 особи; Тузлівському районі – 10 осіб [14; 15; 18; 19; 20; 21]. Всього за виявленими справами з 1945 - 1953 рр., у сучасних Миколаївській і Одеській областях було заарештовано і репресовано 68 осіб.

Висновки. Виходячи зі всього наведеного вище, можна зробити наступні висновки. Репресії проти п'ятидесятників України розпочинаються внаслідок антирелігійної політики ВКП(б) з 1952 р. КПРС. Їхньою метою була поступова ліквідація п'ятидесятників шляхом об'єднання їх з баптистами в ВРЄХБ.

Керівництво і громади п'ятидесятників чинили спротив об'єднанню, відмовляючись вступати до ВРЄХБ. Внаслідок опору, партійні і державні органи влади відмовляли громадам п'ятидесятників в реєстрації, що ставило існування громад поза законом. Враховуючи активну діяльність незареєстрованих (нелегальних) громад п'ятидесятників, органами НКДБ – МДБ розпочинаються репресивні дії відносно останніх. Заводяться агентурні справи під назвою «Пророки», «Фанатики», «Розкольники» та інші з метою виявлення, нейтралізації і знешкодження їхнього керівництва й активу. У південній Україні, на території сучасних Миколаївської і Одеської областей, репресії розпочинаються в 1946 р. і тривають до 1953 р. включно. Головними звинуваченнями були: належність до «секти»; залучення до «секти» інших громадян і особливо молоді; підпільна діяльність, критика ВКП(б), радянської влади і політичного устрою СРСР; агітація проти колгоспного ладу; зберігання і розповсюдження релігійної «сектантської» літератури, особливо закордонного друку; спів релігійних пісень «антирадянського характеру»; відмова служити в лавах Радянської Армії; позитивні відгуки про німецький окупаційний режим під час Другої світової війни; зв'язок з закордонними центрами п'ятидесятників; пророцтва про можливу війну СРСР з США і Англією та поразку СРСР у війні. Необхідно зазначити, що всі звинувачення, як правило, носили штучний характер і були безпідставні. Всі звинувачені репресовані та засуджені на відбування покарання в виправних таборах строком від 10 до 25 років. Винятком є справа Кица Андрія Михайловича, якому після касаційної скарги призначили 3 роки таборів, але він помер через рік заслання. Однак маємо констатувати, що післявоєнні репресії 1945-1953 рр. (період пізнього сталінізму) проти п'ятидесятників України на сьогодні вкрай мало вивчені. Тема потребує подальшого поглибленого дослідження.

Список використаної літератури

1. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х років ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Полтава, 2002. 298 с.
2. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 742 с.
3. Довбня О. Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920 – 1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. Актуальні питання гуманітарних наук. 2018. Т. 1, № 21. С. 15–22.
4. Коротаєв О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ – МДБ за часів пізнього сталінізму (1944 – 1953). Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. 2020. № 33. С. 55–65.
5. Маринченко Г. Відносини радянської влади та церкви в Південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 20 с.
6. Саламаха І. П'ятидесятники України в післявоєнні роки (1945–1948 рр.). Наукові записки Національного університету Острозька академія сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. № 1. С. 207–214.
7. Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. Київ : Світанкова Зоря, 2001. Т. 1. 648 с.
8. Архів УСБУ в Миколаївській області. Спр. 2895-с. Т. 1. Арк. 1-117.
9. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 580. Арк. 149, 154-156.
10. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 581. Арк. 87, 104, 105.
11. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 636. Арк. 234, 240–241.
12. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 656. Арк. 4, 17–19.
13. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 669. Арк. 61, 74–75.
14. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 714. Арк. 48–49.
15. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 718. Арк. 58, 92–93.
16. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 729. Арк. 204, 230–233.
17. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 749. Арк. 70–74.
18. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 800. Арк. 1–5.
19. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 863. Арк. 180–183.
20. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 874. Арк. 7–10.
21. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф.16. Оп. 1.Спр. 877. Арк. 31–37.